

תקציר

החל משנות השמונים, המחקר הקיבוצי-המגדרי, ניפץ את המיתוס שרווח תחילה אודות השוויון בין המינים בקיבוץ, ופענח את השבר המתחבא מאחוריו. מחקר זה לא בא לנפץ את הניפוץ אלא לספר את הסיפור שלא סופר. עבודה זו באה להציג את מלחמתן של נשות עין חרוד למען השגת השוויון הנכסף, מלחמה שהחלה כבר בראשית שנות העשרים של המאה העשרים. תזה זו בוחנת לראשונה בעזרת תיעוד מדוקדק, פרטני ומקיף באמצעות מחקר "מיקרו" היסטורי, קבוצת נשים מיוחדת, חברות עין חרוד, ומנתחת לעומק כל פן וצג שלהן, מקומן ותרומתן לעיצוב ההווה והחברה בשלושת העשורים הראשונים לקיום הקיבוץ. היא מפענחת הן את היוזמה שצמחה בקיבוץ, והן את יישומה וכשליה ובד בבד מוכיחה כי לנשים בכלל ולנשות עין חרוד בפרט, תרומה רבה ומשמעותית, לעיצוב החברה ולמקומה של החברה בעיצוב דפוסים הקשורים ליחיד, לחברה וללאום. במובנים רבים נשות עין חרוד שהיו קבוצת נשים ייחודית, סללו את הדרך למהפכה מגדרית שצמחה על קרקע קיבוצים. המהפכה המגדרית הובלה במגוון תחומים: זוגיות ומשפחה, עבודה, פעילות תרבותית וציבורית, בטחון, קליטת עלייה ושליחות לגולה. עין חרוד היה חוד החנית של מהפכה מגדרית ציונית בכל הנוגע לתפיסותיו את מקום הנשים בחברה. עבודתי מציגה לראשונה את המהפכה המגדרית שהתרחשה שם ואת קבוצת המובילות מעין חרוד.

הבחירה בנשות עין חרוד כנושא המחקר אינה מקרית. אמנם בתקופה הנידונה, תקופת היישוב, קמו עשרות קבוצות וקיבוצים, מהם קודמים לעין חרוד, דוגמת דגניה וכנרת, מהם גדולים ממנו, אך ייחודו של עין חרוד ומקומו כ"חלוץ ההולך לפני המחנה" בלטו כבר מייסודו, בי"ח אלול תרפ"א (21.9.21).

שני גורמים מרכזיים השפיעו על ייחודיותו של עין חרוד: המפגש הפורה בין אנשי העלייה השנייה שהיו מבוגרים ומנוסים יותר וותיקים יותר בארץ וחלוצי העלייה השלישית שהיו מושפעים מתנועות המהפכה בארצות מוצאם- רוסיה ומזרח אירופה וביקשו ליישם בארץ, וכן ההרכב הייחודי של החברים: חברי עין חרוד, ובכלל זה חברותיו, היו בעלי יכולת חברתית וכישורים מגוונים יוצאי דופן: אנשי רוח, סופרים, מוסיקאים, ציירים, מחנכים ועוד. הללו עיצבו תרבות חדשה שממנה ומרעיונותיה ינקו חברי קיבוצים אחרים.

גורמים ייחודיים אלו גרמו לכך שבמהרה הפך עין חרוד למקום בעל השפעה רבה על החברה והתרבות בארץ. אמנם מבחינת מיקומו הגיאוגרפי היה עין חרוד בפריפריה אך מכל בחינה אחרת הוא היה מרכזי ביותר בהווה היישובית. לפיכך, מהפכה מגדרית שהתרחשה בו הייתה עתידה להשפיע אף מעבר לגבולות היישוב עצמו.

חברי עין חרוד חיו בתחושה של חשיבות ושליחות גם יחד. קשה לקבוע אם זהו הגורם אשר הפך את חברות עין חרוד לקבוצה מובילה ומשפיעה, הן בהיבטים הקשורים בעין חרוד והן באלו הקשורים לחברות ההתיישבות העובדת ולאישה בחברה היישובית בכלל, או שמא ייחודן מלכתחילה, כנשים בעלות הרכב אנושי בולט ומגוון הוא שהביא למרכזיותן בחברה היישובית. בין כך ובין כך, אם עין חרוד נתפס כ"חלוץ ההולך לפני המחנה", אזי נשות עין חרוד תפסו את עצמן כ"קטר המוביל את הרכבת". השינויים והעיצובים אותן ביקשו נשות עין חרוד להנחיל היו לא רק ברמה הלוקאלית- מקומית, כי אם בקרב החברה והחברות בה. בכך הן נבדלות ומיוחדות מנשות

קיבוצים אחרים בתקופה הנידונה. אמנם גם בקיבוצים אחרים היו נשים חזקות ומשפיעות, אך הן לא השכילו להפנים את התובנה המהפכנית כיצד להוביל מהפכה מגדרית. היו אלה נשות עין חרוד שהבינו כי על מנת להשפיע, זו אינה יכולה להישאר בתחום הלוקאלי ועליה לפרוץ את הגדר המקומית אל המרחב היישובי כולו. ואכן, תהליכים חברתיים-מגדריים שהחלו בעין חרוד השפיעו על החברה והחברה מסביב וחלחלו אליה, כך שגם אם לנשים אחרות ביישוב הייתה תודעה פמיניסטית הן לא דאגו ליישם ולממש אותה כפי שעשו בעין חרוד. נראה שמקבץ כזה- נשות עלייה שנייה לצד שלישית ורביעית ונשים משכילות וחזקות, במקום ייחודי כזה, הוביל למפגש שאפשר קרקע רחבה ופורייה לקליטת רעיונות פמיניסטיים ויישומם.

קבוצת המחקר כוללת בין שמונים למאה נשים. ההבדל המספרי נובע מהשינויים הדמוגרפיים שהיו בקיבוץ מייסודו, לאורך קרוב לשלושה עשורים, בהם מתמקד המחקר. רוב הנשים שנמנו עם קבוצת המייסדות והיו משפיעות ומובילות השינויים בתחומים השונים, היו עולות ממזרח אירופה, בנות העלייה השנייה, השלישית והרביעית אשר צמחו בבתים אמידים ומסורתיים, אך יחד עם חינוכן היהודי הן זכו להשכלה כללית רחבה, בגימנסיה ובמוסדות להשכלה גבוהה. נשים אלו היו מושפעות ברובן מתנועת המהפכה ברוסיה ולקחו חלק פעיל בתנועות הציוניות סוציאליסטיות- "חובבי ציון", "החלוץ" והתנועה הציונית-סוציאליסטית (הצ.ס.), כך שעוד לפני עלייתן ארצה הן האמינו בבניית חברה שוויונית וצודקת המעניקה הזדמנות שווה לכולן ללא הבדלי מעמד, השכלה וממון. בקרב נשים דעתניות אלה היתה קבוצה בולטת של כעשר נשים אשר צעדו בראש המחנה היהודית איידלמן, בתיה ברנר, רבקה דנית, נטליקה טבנקין, עטרה שטורמן, שרה יצקר, פרומקה אשד ועוד וחוד החנית מביניהן היו אווה טבנקין, יוכבד בת רחל (תרשיש) וליליה בסביץ. הן שהובילו לכל אורך הדרך את חברות עין חרוד להיאבק על מקומן ושיתופן בכל מעגלי החיים בקבוצה ובחברה.

בזכות נשים כישרוניות ופעילות אלה, שהיו בעלות תודעה מהפכנית-פמיניסטית-ציונית-סוציאליסטית, העמידה בראש דאגתן את "בעיית החברה" או את "שאלת החברה", כפי שהן עצמן כינו אותה. הנשים הפעילות, בעיקר בסביץ, טבנקין ובת רחל, אך גם אחרות אותן הן הצליחו לסחוף אחריהן, יזמו, כתבו, ארגנו ולחמו למען השגת שוויון זכויות וחובות לאשה בכל התחומים: עבודה, הגנה, פעילות ציבורית ועוד. לא תמיד נתפסו כלל החברות למאבק, אך בשעות מצוקה ומשבר הצטרפו רבות, בכל כוחן ומרצן לשינוי מעמדן בחברה ואף ראו בכך הישג לאומי, הן לדורות הבאים והן לחברות בחברה היישובית כולה.

המחקר חושף את השינויים והחידושים אותם יזמו נשות עין חרוד בשלוש ספרות מרכזיות: הספירה הפרטית, הספירה החברתית- קיבוצית והספירה הלאומית-ציונית. שלושת התחומים הללו אינם מנותקים אחד מהשני אלא קשורים, משפיעים ומושפעים זה מזה. גם אירועי השנים הנחקרות, הן מבית והן מחוץ, דהיינו הפילוגים השונים שעבר עין חרוד מייסודו, לצד גלי המאורעות, מלחמת העולם השנייה ועוד, השפיעו על עין חרוד ועל מאבקן, מקומן והשפעתן של החברות בו.

הספירה בה נשות עין חרוד התקשו לחולל שינויים מרחיקי לכת, הייתה הספירה הזוגית והמשפחתית. אמנם בתחום זה עיצבו החלוצים שינויים מרחיקי לכת במהלך השנים הנחקרות, אולם שינויים אלה הביאו לפיחות בהערכה שרחשה הקבוצה למוסד המשפחה. בקיבוץ התפתח יחס של זלזול והזנחה כלפי המשפחה. המייסדים רוקנו את הבית ואת מוסד המשפחה מכל תכניו

המקוריים ומאחר שנשים מזוהות עם הבית, תפיסה זו גם גרמה לזלזול בנשים. נשות עין חרוד לא השכילו לערער על הדיסוננס המשפחתי שהתקבע בעין חרוד בפרט ובקיבוץ בכלל ומלבד הערות בודדות, שרמזים עדינים מוצנעים בהם, הן לא חשפו את אכזבתן ממצב המשפחה בקיבוץ בפומבי. הן החליפו את זו על ידי ערותן בתחומים אחרים, קיבוציים ולאומיים. באלו היו נשות עין חרוד פעילות וביקשו ליצור שינוי משמעותי בעיצובה של החברה ושל החברה בה.

חברות הקיבוץ השקיעו את עיקר מעייניהן בשיפור מעמד האשה בתחום העבודה. בתחום זה, שנחשב לחוד החנית של החברה הקולקטיבית, שהיווה תחליף לדת המסורתית, יצרו נשות עין חרוד נישא מגדרית רחבה ושותפותן לעבודות הנחשבות והנחשקות, בחקלאות ובשדה הפתוח הייתה בעלת משמעות לאורך רוב השנים הנחקרות. אמנם הן המשיכו כל העת לעבוד בענפים הנשיים המסורתיים, אך יחד עם זאת הן דרשו כי לעבודות אלו ייכנסו גם גברים. הצעה זו מומשה רק בחלקה, שכן מספר הגברים במוסדות אלו לא היה לרוב שווה למספר הנשים שעבדו בהם. ואולם, עצם העובדה כי בחלק מענפים אלו עבדו בין שליש למחצית גברים, כבר הייתה ייחודית לעין חרוד. התמדת החברות בענפים החקלאיים לוותה בקשיים לא מעטים והיה עליהן להתמודד עם מספר חזיתות בכדי להגשים את מאווייהן לעבודה שנחשבה יצרנית ומשום כך ליוקרתית. יחד עם זאת השינויים שהצליחו חברות עין חרוד לחולל בדפוסים המגדריים השמרניים של חלוקת העבודה היו בולטים כבר מייסודו של הקיבוץ והשפיעו על חברות קיבוצים לא רק מתנועת הקיבוץ המאוחד כי אם ממגוון התנועות הקיבוציות בהתיישבות העובדת.

למרות מהפכותן של חלק מהחברות, היו גם נשים שלא היו שותפות למהפכה בשנים הראשונות לייסוד הקיבוץ. הבנת החברות הפעילות הייתה כי שותפות בעבודה תביא גם למעורבות חברתית של נשות הקיבוץ הפסיביות, ועל כן בד בבד עם אסיפות החברות שארגנו בענייני עבודה הן הובילו ב-1930 יוזמה חדשנית לחקיקת חוק "השליש", אשר חייב שריון שליש מקומות לנשים בכל ועדה ציבורית, תחילה בעין חרוד ולאחר מכן בכל מוסדות תנועת הקיבוץ המאוחד ובתנועות קיבוציות אחרות. מהלך מהפכני זה היווה את הואריאציה הראשונה לכינוי הרווח כיום בשם "העדפה מתקנת"-Affirmative Action, והוא הוביל למעורבותן החברתית של נשים בכל התחומים הציבוריים בקבוצה ובתנועה. אמנם לא תמיד נשמר החוק בפרופורציה של שליש, אולם כאשר החברות חשו כי קיים צורך חיוני בכך, הן לא היססו להשתמש בו "כנשק יום הדין" ולמעשה הוא אומץ על ידי מוסדות ציבוריים גם מחוץ לקיבוץ.

פריצת הדרך בתחום הציבורי הביאה גם לפריצות דרך נוספות. חברות כליליה בסביץ ויוכבד בת רחל עסקו בעריכת יומן עין חרוד ובביטאוניס קיבוציים אחרים ויצקו בהם תוכן תרבותי חדש. מעלונים אינפורמטיביים מצומצמים הם הפכו לנכס תרבותי חשוב, המערב ומערב בכל תחומי החיים בקיבוץ ובחברה היישובית. יצירה תרבותית חשובה מאין כמוה הייתה היוזמה וההוצאה לאור של הקובץ "חברות בקיבוץ" (1943), המביא את סיפורן וחוויותיהן של כמאה נשים מעשרים ושמונה יישובי הקיבוץ המאוחד, בתחומים ציבוריים ופרטיים. מתוך מחשבה כי הנרטיב הנשי הוא המרכזי, ביקשו בסביץ ובת רחל לחשוף במרוכז את הביטוי הנשי מתוך מטרה לתעד ולכונן נרטיב חדש אך אחיד של מעשי הנשים בחברה הפועלית, וכן לחשוף את עולמן הפנימי של הכותבות והמספרות ובכך לתמוך רגשית בקוראות שהתמודדו עם בעיות דומות ולחנך את הדור הבא של תנועת העבודה הישראלית, כפי שהסבירו השתיים בפתח הספר. הקובץ נתפס בעיני נשים רבות ככלי לשינוי מגדרי, שכן מעבר למבט על הספר כעל גורם חוויתי ומחנך, היו רבות גם מקרב

ההתיישבות העובדת וגם מחוצה לה, שראו בספר חלוץ שיוביל לפתיחת סגור ליבן של נשות היישוב ולסיום האלם הנשי בביטוי בכתב ובעל פה.

גם בתחומים לאומיים-ציוניים מבית ומחוץ, בשליחותן התנועתית לגולה ובקליטת עולים חדשים, ניכרת השפעתן של נשות עין חרוד. הבנתן המגדרית הייתה כי שליחותן הלאומית, הן לפני המלחמה והן אחריה, הינה בעלת מאפיינים ייחודיים-נשיים ועין חרודיים ועל כן לצד עיסוקן בתחומים נשיים מסורתיים כסעד בריאות, תזונה וחינוך הן פעלו לשינוי ולהעצמת זהותן האישית והמודעות המגדרית של החלוצות והעולות ולהטמעת הערכים הקולקטיביים של הקיבוץ בכלל ושל עין חרוד בפרט.

מאבקן של נשות עין חרוד ב"מרד החברות", בזמן מאורעות 1936, לקחת חלק שווה בשמירה ובהגנה, הכה גלים ברחבי ההתיישבות העובדת ועורר שינוי של ממש במקומן של החברות בהתיישבות בכלל ובעין חרוד בפרט. ככל הנראה הייתה לכך השפעה גם על הצטרפות נשים להגנה היישובית בזמן המאורעות וייתכן שאף על גיוסן לפלמ"ח, לחיל העזר הנשי של הצבא הבריטי בשנות מלחמת העולם השנייה ואף לצה"ל. תחושתן של חברות עין חרוד לאור הצלחתן הייתה גאוה והצלחה. הן ראו עצמן כמחוללות מהפך וביקשו להמשיכו ולהשליכו על יתר תחומי החיים החברתיים בקיבוץ, בתנועה וביישוב.

במאבקים השונים של נשות עין חרוד, בחזיתות השונות, ניתן לראות מעין פמיניזם ציוני-קיבוצי חדש, שקרא לשינוי נשי לאומי שיקרין על נשות הקיבוצים, נשות היישוב כולו ובנות הדור הבא בפרט. בחינת התהליכים המהפכניים מעלה מספר תובנות נוספות: האחת, "עקרון המטוטלת"- העולה בשעת חירום ויורדת בחיי היום יום. בכל פעולותיהן המהפכניות של נשות עין חרוד ניתן להבחין במטוטלת זו. דהיינו, בשעת משבר החברות נרתמו ונלחמו להשגת שינוי וכשזה נעשה הן הרפו, חזרו לפאסיביות שלהן ובכך גרמו לעיתים לנסיגה משמעותית מהישגיהן. השנייה, מספרן המועט של החברות הפעילות, של "נושאות הדגל", אלו שדאגו לכתוב ולהעלות לדיון נשי וציבורי שאלות מגדריות נוקבות. אמנם לצידן, או מאחוריהן, עמדה קבוצה נוספת של חברות, "הרוב הדומם, אך התומך", כאלו שהיו ערות לבעיות אך בדרך כלל קולן לא נשמע בפומבי. בנות הקבוצה הראשונה, קבוצת המובילות, ניסו ללא לאות "לשכנע", להניע ולהביא לכך שהחברות תתבטאנה, תדברנה, תהיינה פעילות ושותפות יותר לא רק לנושאים הנשיים אלא גם לאלו שנתפסו גבריים, דוגמת בטחון, פעילות ציבורית ועבודה יצרנית.

לאור כל אלה, הדברים היו איטיים, לא תמיד יושמו לאורך זמן ורק ובעיקר בזכות העובדה שקומץ נשים פעילות דאגו ששאלת האשה כמעט ולא ירדה מסדר היום משך כל השנים הנחקרות, הובילו לשינוי מגדרי משמעותי. למרות התסכול שניתן לחוש לא פעם מדברי החברות וכן התבטאויות בדבר אי מימוש עצמי ואי שיתופן של נשות עין חרוד בפעילות ציבורית ובהגנה בפרט ובנושאים שונים בכלל, הרי שממרחק של זמן ובעין חיצונית הבוחנת את הדברים לעומקם, נראה לי שהשפעתן של נשות עין חרוד על תהליכים ושינויים מחוץ לקיבוץ גדולה מכפי שהן עצמן ואף חוקרי הקבוץ, הבינו, חשו וחוו את פני הדברים. ואולם, סוגיה זו מצריכה דיון בפני עצמו החורג מעבודה זו.

התובנות שהוצגו כאן הושגו באמצעות שימוש במתודה מחקרית המשלבת בין שתי דיסציפלינות מחקריות עיקריות: הראשונה, חקר המגדר, שלמן שנות התשעים מתמקד בסיפורן של נשים ובהתנסותן הייחודית לצורך בדיקת ההבניה החברתית של המיניות וההגדרות החברתיות אשר

עוצבו תוך כדי כך. בבסיס תחום זה ההנחה כי הסיפור הנשי אינו מהופך לזה הגברי אלא משלים אותו ומאיר עליו באור חדש. הדיסציפלינה השנייה הינה תחום מחקר צעיר יחסית, הסטוריה מקומית-local history, הנחשבת משמעותית להבנת התקופה כולה. בתחום זה יוצרים בסיס נתונים ומידע על סמך המידע המקומי לצורך הבנת תופעות ותהליכים כלליים בהיסטוריה החברתית והתרבותית. במחקרי עשיתי שימוש בחומר ארכיוני כללי ואישי שמתעד באופן פרטי את עין חרוד, והקיבוץ המאוחד בכלל ואת הנשים שפעלו בהם בפרט. נעשה גם שימוש רחב בספרי זכרונות, ספרי זיכרון ויובל, עיתונים כלליים וביטאונים קיבוציים בני התקופה, קבצי חברות בהם "דברי פועלות" ו"החברה בקיבוץ". בנוסף לכך שאבתי מידע מרומנים ספרותיים בני התקופה שנכתבו על ידי הסופרים דוד מלץ ושלמה רייכנשטיין, חברי עין חרוד, המשקפים את ההווה העין חרודית בשנות העשרים והשלושים.

חשיפת דיוקן האישי והקולקטיבי של נשות עין חרוד שקולותיהן נאלמו-הושתקו הן בסיפור קורות עין חרוד והן בחברה הישובית כולה, מכניסים תובנות חדשות לתמונה ההיסטורית של הקיבוץ והתנועה. שימוש במידע שלא נוצל עד כה ובשיטות מחקר חדשניות, המשלבות בין דיסציפלינות שונות, יוצר תמונה מורכבת ומאוזנת יותר של התהליכים ההיסטוריים. מחקר זה מעיד שבניגוד למוסכמה, קבוצה מנשות הקיבוץ החלה מראשית קיומו להילחם למען שוויון מגדרי. הללו לא חיו באשליה סוציאליסטית כי השוויון כבר מומש, אלא להיפך. הן החלו להילחם על מנת לממשו כבר בשנות הראשית של התנועה הקיבוצית. המהפכה המיגדרית מלווה אפוא את עין חרוד משנותיו הראשונות. התמונה המחקרית שרווחה עד כה שונתה באמצעות מחקר זה והתמונה החדשה מוכיחה כי לנשים תרומה רבה לעיצוב החברה והחברה ולהווה החברתית המשתנה בקיבוץ מכפי שהוצג עד כה. דיון זה מוסיף נדבך לחקר נשים ומגדר בתולדות ההתיישבות והיישוב בפרט ולמחקר ההיסטורי הישראלי בכלל.